

KUSPER JUDIT

A régiség sziréndala Játék a kimondhatatlannal és a láthatatlannal a *Láthatatlan ember* kontextusában

A régi írások csábítása

Irodalom- és olvasmányélményeink velünk vannak az első mese- vagy mondóka-hallgatás, majd az első önálló regény elolvasása óta. Érzékünk finomodik, fejlődik, kíváncsiságunk s vágyunk újabb történetek, érzések, érzelmek megismerésére inspirál, miközben a holt betűk terében vagy éppen egy színházi előadás képeiben újabb és újabb képzelt világokat építünk föl. S kutató énünk egyre többre vágyik: mélyebbre szeretnénk hatolni az ismeretlen tengerek vizén, az eddig felfedezetlen s nehezen elérhető meghódítását tűzzük ki célul még akkor is, ha közben a szirének dalának meghallgatásához áldozatokat kell hoznunk. Szenvédélyes olvasóhoz méltón ezt mutatta meg nekünk kollégaként és barátként Pintér Márta Zsuzsanna, hiszen soha nem lankadó érdeklődése bejárta az irodalom ismert és ismeretlen univerzumait, tudóssá válva fedezte fel a régiség szövegeit, nyomozta a művek kontextusát, hogy minél tisztábban hallja a varázslatos lények énekét, s minél többet megértsen és saját világába, világlátásába építsen belőle. Lendülete és lelkesedése inspirált e tanulmány megírására, melyben egy számomra is kedves szerző, Gárdonyi Géza regényét, a *Láthatatlan embert* vizsgálom egyik központi motívuma, a(z el)hallgatás irányából, mely irodalmárszakmánk szimbolikusnak is tekinthető jegyei, az írás és a betű köre szerveződik.

Beszéd és írás

Nem egyszeri jelenség Gárdonyinál e kérdéskör tárgyalása, több művében találkozunk a rejtett, ki nem mondott vagy ki nem mondható értelem problematikájával, a hallgatás, a beszéd képtelensége pozicionálja a *Vallomás* és *A kürt* című kisregényei világát, s ahogyan az *Isten rabja*iban Jancsi fráter példája is mutatta,¹ maga a(z el)

1 Erről bővebben lásd: KUSPER Judit, *A csillagok fényezése. Emlékezet és narratíva Gárdonyi Géza regényeiben*, (Eger: Linceum Kiadó, 2015), 66–87.

hallgatás is képes jelentést hordozni és létrehozni. A szó kimondásán kívül olyan metaforikus tartalmak nyílhatnak meg, melyek a befogadó számára lehetséges, ám korántsem egyszerű utat kínálnak. A *Láthatatlan ember* Zétája is az elbeszélhetőség és a hozzá kapcsolható arcteremtés kérdését veti fel a mű *Előszó, mely utószóként is olvasható* című fejezetében:

Kérdezzétek Konstantinápolyban: ki ismeri Zétát? Mindenki azt mondja:
- Én is.

És némelyek hozzáteszik:

- Könyvtárosa ő a császárnak, és barátja a jeles Priszkosznak. Bölcs és becsületes ember. A szíve arany.

Hát én volnék az a Zéta. S bizony mondom: nem ismer engem senki. Igaz, hogy könyvtárosa vagyok a császárnak, és hogy Priszkosz szeret engem, de bölcs ember nem vagyok. A becsületesem se folt nélkül való. És hát emberszeretetről szólhat-e az olyan, aki ölt?

Öltem. Embert öltem, nem is egyet: százat. Loptam is, csaltam is. Mindezt megírtam ebben a könyvemben, mintha gyónnék. A bölcsességemet is megíthatják ebből, vagyis a bolondságomat, amelynél nagyobb ember még nem követett el ezen a világon.

Azután mondják meg majd ők is, hogy ismertek-e engem. Dehogyan ismertek! Az állatok ismerik egymást, az ember nem. Még Dzsidszia sem ismer engem, pedig feleségem és őrzőangyalom, s nyitva előtte fiókom és szívem egyaránt. De azért nem ismer. Az embernek csak az arca ismerhető, de az arca nem ő. Ő az arca mögött van. Láthatatlan.²

Már magának az egyes szám első személyű elbeszélőnek a pozíciója is igen különös, hiszen – a műfaj kétarcúságához kapcsolódva – egy olyan előszóban jelenik meg, amely már eleve valami *után* értelmezhető csupán, tehát egyszerre van előtte és utána az eseményeknek, azaz mindannak, amit szóvá kíván tenni, meg kíván írni ebben a könyvben, s így lényegében önmagát is megírja: Zéta a görög ábécé egyik betűjéről kapta a nevét Priszkosz rétorától, második gazdájától, s mint ilyen, ő maga is a történet (talán jelentés nélküli) apró részlete. Ám mivel maga a jelentés a leírás után, a betűk sokaságából áll össze, ő is, és elbeszélése is szükségessé válik, még akkor is, ha önmagát arc nélkülinek, láthatatlannak titulálja. Az arc elvesztése nem válik el élesen az arcteremtés gesztusától, maga a performatív aktus, a létrehozás igénye jelöli ki a teremtett arc esetlegességét is, amennyiben elfogadjuk, hogy az önéletírás eleve az arcrongálást hívja elő.³ Az önéletraajz írója – jegyzeteire, emlékképeire

2 GÁRDONYI Géza, *Láthatatlan ember*, (Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1961), 7.

3 Paul DE MAN, *Az önéletraajz mint arcrongálás*, ford. FOGARASI György, *Pompeji* 2–3 (1997): 93–107.

hagyatkozva – hoz létre egy szervezett rendbe illeszkedő narratívát, mely az emlékezés és a felejtés dinamikája mellett a szubjektív (ön)felmutatás, megmutatás vagy éppen apológia céljából íródik. A visszaemlékező elbeszélő perspektívájából nézve így szükségszerűen válik az elbeszélendő múlt láthatóvá vagy láthatatlanná, míg az olvasó, befogadó számára az intenciók mentén szerveződő beszéd elbeszélte megjelenített testté és/vagy elrejtett lélekké.

A betűvé vált fiú, Zéta saját maga formálhatja e narratívumot, láthatóvá teheti, ami az emlékezetében élő világ (a regény szereplői) számára eddig rejtve volt, s most új befogadóihoz szólva újratemetheti önmagát. A szubjektum megsokszorozódására – az előszón kívül – már a mű kezdetén találunk néhány ügyesen elhelyezett példát. A kisgyerekként megjelenő főhős nem rendelkezik névvel, egy szegény trák ember egyik gyereke a hatból, nevét első gazdájától halljuk először, aki gyermekeinek ajándékozza a frissen vásárolt kis rabszolgát Teofil névvel.⁴ Az isten kegyeltje, istent szerető jelentést hordozó név Priszkosz naplójában bukkan fel újra, melyet a nyolc év leteltével olvastat fel a fiúval, s itt a Theophil alakkal találkozunk.⁵ Míg Makszimiosz, az első gazda névváltozata szóban hangzik el, így hiányzik belőle két néma h hang, addig az írásbeli (betűként megjelenített) név két többletbetűvel rendelkezik, s bár hosszabb, elegánsabb, kiejtve ugyanaz marad. Talán e két néma h is rávilágít Zéta elrejtettségére, akinek megmutatott énjét a betűk hordozzák, ám e névváltozat betűi némák, hallhatatlanok, ahogyan a megjelenített szubjektum a kívülállók (őt nem „olvasók” számára) láthatatlan.

A narrátor első névváltozata még egyszer felbukkan a műben, ekkor egy Priszkoszként aláírt, ám Zétától származó, Csáthnak címzett levélben olvashatjuk, immár Theofil változatban, ahol a két néma h közül csak az egyik maradt meg: „Ez a rabszolga kincset ér. [...] Száz idegen nevet mondasz el előtte, megtartja a fejében. Tud görögül, latinul és hunul. Jártas a történetben, filozófiában, geográfiában, grammatikában, retorikában és kaligrafikában. A neve Theofil, de én Zétának neveztem, s erre a névre szokott.”⁶ Az első (eredeti?) görög név a hunok között is ismert lehet, jelentéssel bírhat, személynévként megjelölő funkciója van, így a Priszkosztól kapott név előtt szükséges lehet megemlíteni, bár korábbi írott változatához képest már veszített „láthatatlanságából”. Ám az új név, a második gazdától kapott Zéta felülírja, majd teljesen ki is törli az isten kegyeltjeként jelen lévő fiút, s egy betűként írja bele a történetbe, mely betű önmagától is elkülönбöződik, amikor egy szerzői lábjegyzetben ezt olvashatjuk: „Zéta (dzéta): a görög ábécé egyik betűjének elnevezése.”⁷ A befogadói olvasatban (feltételezhetően) mindvégig z-ként olvasott kezdőhang

4 GÁRDONYI, I.m., 10.

5 Uo., 17.

6 Uo., 97.

7 Uo., 15.

e megjegyzésben a szóbeliséget figyelembe véve dz hanggá változik, felülírva (vagy akár megsemmisítve), Dzetává változtatva így az írás aktusában szereplő Zétát. A megjelenített nevek összjátékának köszönhetően az írásban megteremtett hős mintha mindattól különbözne, amit eddig láttak, hallottak belőle és felőle, új identitást, új arcot konstituál magának, melyben egyszerre találjuk meg a korábban megmutatott és eddig elrejtett személyiségjegyeket, hangokat. Éppen az arc és a hang létrehozása lesz Zéta egyik legnagyobb feladata, hiszen visszaemlékezését is az értelemképzés motiválja, melynek során a visszaemlékező szükségszerűen imagináriussá váló világban fogja önmagát elhelyezni. A mű feszültségét ugyanakkor az Előszóban megjelenő névmások kettőssége is implikálja: a megteremtődő arc egyszerre én és ő, első személyű, szubjektív lélek megjelenítés és kívülről szemlélt, eltávolított testi ő. Eisemann György jegyzi meg ehhez kapcsolódóan, hogy

[a] látható test és a láthatatlan lélek megkülönböztetése – mint a külső megnyilvánulás álarcának és az identitás rejtett bensőségének szembesítése – párhuzamos tehát az egyik betű és az egész írás (a szegmens és a szerkezet) kapcsolatba hozásával. A szöveg egésze egy névként használt írásjelet kezel valamiképp, hogy egy történetről szólhasson. A látható jel (a görög betű), mint egy én, egy máshonnan láthatatlan sorsra (egy „ő”-re) vonatkozik, melynek bemutatására – mintegy láthatóvá tételére – most kerül sor az előadandó elbeszélésben.⁸

A hangok, jelek, betűk végigkísérik Zéta útját, már a hunokhoz lovagolva (s a hun foglyokat kísérve) jelentéssel bír kiváló memóriájának felidézőereje s az írás rögzítettsége, illetve az ezek közti különbség. Gyerekként is kiváló memóriájával hívja fel magára nevelői, majd gazdája figyelmét, ennek tanúbizonyságát olvashatjuk, amikor csupán a hunokkal való beszélgetések során elsajátítja a nyelvet, azaz alapvetően a szóbeli kultúra mnemotechnikai eljárásaira építve, közösségi interakció során válik a tudás birtokosává.⁹ A hun nyelvet tanulva nem is támaszkodhatna másra a szóbeliségen kívül, mivel hiányzik a nyelv és kultúra – számára hozzáférhető – írásbelisége. Módszere az ismétlés rituális aktusán alapul, a szóbeli kultúrák közvetítés állandóságára épít, mely láthatóan más kontextust kínál az aktusban részt vevő számára, mint az írásbeli közvetítettség segítségével elsajátított tudás. Ifjúkori tanulóévei alatt is megjegyzi, hogy „[a] császári könyvtárban csupa tanult ember másolt. Sok jó tanáccsal segítették azok nekem, s a beszélgetéseikből is sokat tanultam.”¹⁰

8 EISEMANN György, *A láthatatlan ember és a látható nyelv. Gárdonyi Géza regényéről*, in *Mesterkönyvek faggatása. Tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről*, BEDNANICS Gábor és KUSPER Judit, szerk., (Eger: Líceum Kiadó, 2015), 45–60, 46.

9 GÁRDONYI, I.m., 21-22.

10 Uo., 15.

E példa híven mutatja egyrészt az írásbeliség és a szóbeli kultúrahagyományozódás egymást átfedő jelenségét, ugyanakkor az írásbeliségben megjelenő szóbeli rítus (a másolás) jelenvalóságát. A kulturális emlékezet szempontjából kitüntetett jelentőséggel bíró rituális koherenciáról Jan Assmann megjegyzi, hogy elsősorban az ismétlés mozzanata szervezi,¹¹ s maga a „rítus a körforgás egyik formája”.¹² Így a kultúra szóbeli közvetítésében részt vevő szubjektum az ismétlések rituális tapasztalata által folyton újramondja s ezáltal megerősíti az emlékezet elemeit, s maga is részévé válik ezen emlékezetkultúra körforgásának.

Ezzel szemben az írásbeliség más mediális viszonyt épít ki az egyénnel, a kultúrával s egyáltalán magával az emlékezettel is. S míg „[a] kulturális mnemotechnika tiszte a folytonosság és az önazonosság biztosítása”¹³ mind egyéni, mind közösségi szinten, addig az írás rögzítettsége s megváltozó performatív aktusa révén az individuum nem kap biztos fogódzót az önértelmezés és a másik értelmezésének kialakításához. „A szóban költő számára a hagyomány nem »odakint« van, hanem átáramlik a személyén és betölti lényét. Az írásban költő viszont szembenállni látja magát a tradícióval, és legbensőbb önmagára érzi magát ráutalva, hogy amazzal szemben megállja a helyét.”¹⁴ Az írásbeliség révén az író nem továbbvivője, sokkal inkább ellenpontozója s ezáltal teremtője a(z) immár nem rituális) kultúrának, s „[a] magára maradt és magába mélyedő szerző kénytelen »kiszajtolni legbensőbb önmagát«, hogy a tradícióval szemben valami sajáttal és újjal állhasson elő.”¹⁵

A szóbeliség és írásbeliség e kettős játéka szervezi Zéta sorsát is, kiemelve először a rabszolgák világából mnemotchnikai, majd íráskészségének köszönhetően, hogy a hunokkal találkozva újradefiniálja mediális viszonyait. A feljebb említett szóbeli, ismétlésre építő nyelvsajátítás után néhány írásdefinícióval is megismerkedünk, melyek szimbolikus tartalmuk révén előrevetítik a fiú sorsát s egyben a történet (az írás) alakulását is. Még a hunok táborába lovagolva ismerkedik meg egy Deél nevű vitézzel, aki – amellet, hogy saját nyelvére tanítja Zétát – először beszél neki Emőről s az ő hozzá fűződő, szerelmes vesszőn közvetített szerelméről, s itt olvashatunk a hunok kétféle írásközvetítéséről is: „Nálunk csak a fejedelemnél írnak papirotra. A nép vesszőre ír. Arra se tentával, hanem késheggyel. Hát én is metszettem egy rózsafavesszőt és elvittem Bogár táltoshoz.”¹⁶ Az írástudatlan fiú a táltos tudásában bízva, többszörös közvetítés útján szólítaná meg az imádott lányt, ám a táltos által – feltehetően szóban – közölt szép vers mellé felkerült a vesszőre a küldő neve is

11 Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, (Budapest: Atlantisz Kiadó, 1999), 91.

12 Uo.

13 Uo., 89.

14 Uo., 98.

15 Uo., 99.

16 GARDONYI, *Láthatatlan...*, 23.

(amit a táltos feltehetően nem közölt szóban a szerelmes ifjúval). Az írás – a név rögzítettsége miatt is – így vesztét okozta, az azt megtaláló feldühödött apa, Csáth a fiú vesztét követelte s kapta meg.

A regény e pontján érdemes reflektálnunk az elbeszélő-lejegyző reflektálatlan írásbeliségére is, hiszen – elmondása szerint – a szóbeli közvetítés segítségével sajátítja el a nyelvet, ismeri meg elemeit, e szempontból viszont értelmezhetetlen sok, már itt megjelenő személynév helyesírása, hiszen a szóbeliség felől közelítve indokolatlan a kiejtéstől eltérően írt személynévek helyesírása, így pl. a Deél vagy a Csáth nevéké is (hiszen kiejtésük valószínűleg „dél” és csát”). Az ettől eltérő írásmód azonban arra enged következtetni, hogy egyrészt itt is az előszóban megismert retrospektív szemlélet érvényesül, azaz Zéta hangsúlyosan az írásbeliség képviselőjeként formálja meg visszaemlékezését, s nem az emlékezetben megjelenő individuum akkor adott állapotának megfelelően, másrészt – ahogyan az *Isten rabjai* elbeszéléstechnikájában is megfigyelhető – a nyelvi vonatkozópontra nem az egyes szám első személyű Zétáé, hanem egy külső elbeszélőé, aki a Gárdonyiéval azonos nyelvi tudattal rendelkezik.

Az írás egy újabb értelme és szerepe már Rika királynő udvarában bontakozik ki, ahol Zéta az „udvarhölgyeknek” előrajzolja – vagy ahogyan ők mondják: írja – a hímzéshez használt mintákat. A virágrajzok itt is jelentéssel ruházódnak fel, a hervadt virág szomorúságát Emőke kérésére el kell tüntetnie, élővé kell varázsolnia.¹⁷ A hímzések előírása, előrajzolása univerzális nyelvet teremt, mely jelként ábrázolja az érzelmeket, s Zéta munkájának köszönhetően elegyedik a hun és a görög hagyomány. A csak teljes virágokat (főleg kamillát, tulipánt) ábrázoló hun mintákhoz hozzáadódnak újabb képek, a levél, az inda, majd a hajnalka vagy éppen a hervadó virág rajza, melyek a nők kérésére igazodnak eddigi hagyományaikhoz (levelet nem szeretnének varrni, ezért átíratják azt is virággá), ám új motívumokkal (hajnalka) is gazdagodnak. Ez az írásbeli univerzális nyelv képes azt a funkciót betölteni, amit a zene dallamai a szóbeliségben kínálnak a magunk hasonló és különbözőségeire építő dallamaival.

Ám míg a minták írása egyfajta kommunikatív kapcsolatot kínál, addig Zéta írástudásának következő lenyomata már a bonyodalmat készíti elő. A hunok táborából eltávozva az írás eredetének bizonytalanságát kihasználva gazdája nevével levelet hamisít Csáthnak, melyben önmagát ajánlja fel rabszolgának: „Uram, az úton végig azon gondolkodtam, milyen derék szíves ember vagy te, és hogy viszonzonom illenék a jószágodat. Adtál nekem egy gyönyörű paripát, amelyért engem a császár is irigyelhet. Hát én meg egy rabszolgát adok neked, akiért Átilla irigyelhet téged. Még fél esztendeje van leszolgálni való, legyen ez a fél éve a tiéd.”¹⁸ A Priszkosz

17 Uo., 74–75.

18 Uo., 97.

pecsétjével hitelesített irat magára veszi (feltételezett) írójának szándékát, beszédaktus-tevékenysége révén cselekvésre szólít fel, olvasója az írói szándékot, parancsot, felajánlást tettként értelmezve el kell hogy fogadják. A levélíró viszont nem számol a két médium hierarchikus viszonyának átmeneti vagy éppen különböző voltával: szerencsétlenségére éppen Átilla meggyilkolását tervező görög (kelet-római) társaival kerül a fejedelem elé, aki figyelmen kívül hagyja a levél feladójának kérését, s minden római örökös rabszolgaságra ítél, mivel „Átilla minden szava törvény volt”.¹⁹ Nincs szükség hitelesítő okmányra, sem viaszos pecsétre, urak vagy császárok levelére, elég a kimondott szó, mely egy pillanat alatt tetté válik, s „a hunok nem szabadítják fel többé a görög és latin rabszolgákat”.²⁰ Zéta sorsát így éppen saját írása pecsételi meg, mely eddig felemelkedést kínált számára.

Az én és a Másik

Zéta *Előszó*beli önjellemzésében, majd a művön átvonuló önkeresésében a szóbeliség és az írásbeliség kettősségét, átmenetiségét is tetten érhetjük. Az ott megjelenő én és ő a kétféle kultúráközvetítés termékeként konstituálódik, elkülöníti a külső, mindenki (a közösség) által ismert és a belső, önmagába forduló Zétát, azaz a(z élő)szót és az írást. A szóbeliségre építő és így a kommunikatív kultúraáramlásban „[a]z egyén értékelése kívülről kell hogy származzon, nem belülről”,²¹ míg az írásbeli kultúra elvont kategóriákra, logikai érvelésekre építve reflektált önelemzést indukál.²² A regény hőse, az írnok Zéta e két világ közé záródott be, belépve a(z elsősorban) szóbeli kultúráközvetítéssel élő hunok világába (s megidézve saját ifjúkori, részben szóbeli, részben írásbeli taníttatását), s helyezi át a hun szóbeliséget a maga és Priszkosz írásbeliségébe. A retrospektív előszó épp e skizofrén állapotot jeleníti meg, a vágyott rituális szubjektum s a jelen lévő, magányra ítelt, önmagába záródó, önmagát elemző írnok küzdelmét, hiszen „[a]kik már elsajátították [az írásbeliséget – K. J.], azok nemcsak írni, hanem beszélni is írásbeli módjára fognak: vagyis eltérő mértékben, de még szóbeli megnyilvánulásaikban is olyan gondolati s nyelvi sémákat követnek, melyeket nem ismernének, ha nem tudnának írni”.²³

Zéta története azonban saját maga számára mindaddig néma, míg nem az emlékezés fogja irányítani. Feladatát ellátja ugyan Priszkosz mellett, s e munkájának

19 Uo., 117.

20 Uo.

21 Walter J. ONG, *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*, ford. KOZÁK Dániel, (Budapest: Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat Kiadó, 2010), 53.

22 Uo., 54.

23 Uo., 55.

– írnok voltának – köszönheti azt is, hogy egyáltalán kapcsolatba kerül a lejegyzés lehetőségével, mégis beszédes lesz az, milyen viszonyba kerül ő maga a lejegyzett szövegekkel, s milyenek látja azokat Priszkosz:

Az uram mindennap jegyezgeti, hogy miket látott, miket hallott. Könyv lesz abból. Beteszik majd a császári könyvtárba. Persze a jegyzetek mindig az én kezem írása. Dirib-darab papirosokra jegyzek fel mindent, ami velünk történik. Az uram néha diktál, néha nem. Otthon majd összeolvassuk valamennyit, és letisztázom szép fehér pergamenre.

Azon a napon annyi volt a jegyeznivaló, hogy én meg se vártam, míg az uram hazatér, belefogtam az írásba. Hát az uram csakugyan későn érkezett haza. Kellemesen lepte meg, hogy a sátor előtt az íródeszka mellett talál.

- Derék fiú vagy - dicsért meg -, mennyire haladtál?

S kivett a zsebéből egy öklömnyi mákos süteményt.

Még gyermekkoromban kényeztetett el azzal, hogy néha süteményt hozott. Én mindig is örültem a süteménynek. De akkor - életemben először - kedvetlenített a figyelme. Hiszen nem vagyok már gyermek!

- Addig haladtam - feleltem, a süteményért kezelt csókolva -, hogy Átilla bevonul a kitárt kapun a palotájába, és a küszöb előtt megáll. Az új asszonyt felöleli, s így viszi be, mint valami gyermeket.

- Olvasd el, amit eddig írtál.

Olvastam.

Mikor a hun királyné környezetét írom le, azt a részt szinte szavalva olvasom:

- Olyan volt az, mint egy nagy fehér galambraj. A hun nők angyalok. És van köztük egy, aki olyan szép, hogy a föld is gyönyörűségtől remeg, ahol ő jár rajta.

- Micsoda szamárság ez?! - böffent rám Priszkosz.

Csak hebegtem.

- Töröld! No lám!

Aztán látva, hogy nekem még a fülem is vörös, rám néz különös nézéssel.

- Vigyázz, fiam - mondja nyugodtabban egy percnyi csöndesség után -, abban a korban vagy, amelyikben az emberi test a virágzása korát éli. Ilyenkor sok lepke kereng körül: vigyázz a lábadra, nehogy elveszítsd a fejedet.²⁴

Zéta viszonya az íráshoz és az íráson keresztül az emlékek megőrzéséhez hasonlít az *Isten rabjai* Jancsi fráterének pozíciójához, hiszen ő is a lapra írt (míg a hunok botokba rótták jeleiket), kimerevített szavak segítségével lép be egy számára idegen világba. Angyallá emeli a hun nőket, s nem pusztán metaforikus határátlépése lesz beszédes,

24 GÁRDONYI, I.m., 62–63.

hanem éppen poétikai-retorikai teljesítménye, hiszen Priszkoszt (aki tulajdonképpen megbízója, s aki saját utazása és élete történetét szeretné vizontlátani és vizonthallani) éppen az bőszíti fel, *ahogyan* beszél kettejük tapasztalatairól. Mint Zéta is megjegyzi, ezek az írások Priszkosz jegyzetei („Az uram mindennap jegyezgeti, hogy miket látott, miket hallott.”), ám nem a saját kezével írja le, hanem Zéta segítségével jutnak a szavak papírra, hol diktálás útján, hol csupán Zétára bízva a fogalmazást is. Zéta így valóban beteljesíti betűküldetését, hiszen ő maga válik az emléket megörökítő betűvé, majd „könyv lesz abból”, amit közös munkával lejegyeznek. Igen leleményesen elbizonytalanítja a szöveg az olvasót: kinek az írását s kinek a visszaemlékezését olvassuk hát? Az Előszóban bemutatkozó Zéta önmagát a történet lejegyzőjeként mutatja be, ugyanakkor hangsúlyozza saját „láthatatlan” voltát is. Ez akár meg is feleltethető annak, hogy Priszkosz szolgáljaként és jegyzőjeként valóban láthatatlan a (későbbi) könyv, a feljegyzések olvasója számára, hiszen a jegyző névtelen marad, csupán annak neve marad fenn, akiről szólnak a feljegyzések, aki rangban, pozícióban közelebb áll a szavak általi hallhatatlansághoz. Ugyanakkor a fentebb idézett helyen újra elbizonytalanodik az olvasó, ugyanis – mint Zétától megtudjuk – a feljegyzések egy részét Priszkosz diktálja, így íródik meg az a mű, amely magának a Láthatatlan embernek szolgál forrásként, azaz itt is az *Isten rabjai* retorikai megoldásaihoz kerülhetünk közel.²⁵ Persze tovább árnyalhatja a történelmi regény fikcionalitásáról való elmélkedésünket Priszkosz rétor művének egyszerre látható és láthatatlan volta, mivel létezik is, meg nem is: magát a művet nem ismerjük, csupán töredékei maradtak fent más szerzők (pl. Iordanes és Bíborbanszületett Konstantin) munkáiban, hivatkozásaiban. Így lényegében Gárdonyi regénye nemcsak Zétát mint láthatatlant teszi láthatóvá, hanem magát a Priszkosz-művet is, így a kimondatlan kimondása ugyanolyan teljesítményévé válik, mint a láthatatlan láthatóvá tétele.

Ezzel együtt láthatjuk a szöveg narratív teljesítményét, az egymásra rétegződő szövegelemek egységé vagy legalábbis egymás mellettivé rendeződését. A valószínűtlenség egyik oka éppen az elbeszéléstechnikában rejlik: mindenki mást tud, minden forráselem máshogy értelmezi az átélt, látott, hallott jelenségeket. Az így létrejövő kaleidoszkópdarabokat aztán a narrátor építi majd saját élettörténetévé. Nem véletlen, hogy kaleidoszkópot említek, hiszen ennek az eszköznek a kitüntetett tulajdonsága éppen az, hogy más képet mutat, ha megrázzuk: ugyanaz a tárgy, ugyanazok az üvegdarabkák (emlékfoslányok) találhatóak a belsejében, ám minden rázás után más képet mutat, a darabkák máshogy rendeződnek össze. Nem végtelen a lehetőségek száma, ráadásul van rend is, méghozzá nagyon is szép eredménnyel kecsegtető rend, hasonlóan a narratív pszichológia élettörténet-konstrukcióihoz:

25 Logikailag persze megfordíthatjuk a sort, hiszen a *Láthatatlan ember* (1902) tapasztalatait és megoldásait olvashatja az *Isten rabjai* (1908), ám csupán akkor, ha a produkció irányából olvasunk. A befogadás felől nézve mindez kevésbé válik fontossá.

Miközben az elbeszélés elvben végtelen számú lehetséges világot állíthat elő, az elbeszélés saját, mind mentális, mind anyagi (nyelvi-kommunikációs) reprezentációs tulajdonságainál fogva, mind pedig szociális beágyazottsága révén »rendet« visz az értelmezésbe. Vagyis a konstrukció vagy értelmezés nem relativizálódhat korlátlanul, nem válhat parttalanná akkor sem, ha a narratív megközelítés antiesszencialista álláspontra helyezkedik mind az én-t, mind a szociális jelentésalkotás más formáit illetően.²⁶

Életünket történetek hálózata szövi át, a személy identitását szüleitől, rokonaiktól, barátaitól hallott élettörténet-elemek, majd saját konstruálású, lineárisra tett narratívumok teszik ki. E történetek stabil maggá állhatnak össze, ám e stabilitást veszélyeztetheti minden olyan szituáció, mely a narratívum által felkínált szerepeink újraértelmezését implikálja, hiszen megszűnhet az ok-okozati összefüggések sora, vagy akár megkérdőjeleződhet a jól felépített élettörténet központi magva (például egy személyiségjeggyé tett tulajdonság) is. Gárdonyi *Láthatatlan ember* című regényének elbeszélője végigjárja az identitás konstruálásának, majd dekonstruálásának útját Priszkosz, Emőke, Etele és saját múltbéli Másikja segítségével, akinek titknarratívaként jelen lévő élettörténete az olvasás során bontakozik ki. Az elbeszélte élettörténet megértéséhez, az identitás megkonstruálásához ekkor hívhatjuk segítségül a narratív pszichológiát, mely

a pszichológiai jelenségek olyan megközelítmódja, amely az elbeszélést a jelenség szubsztanciális mozzanatának tartja, és a narratívum tulajdonságait a jelenség megismerésének és elméleti általánosításának a középpontjába állítja. Ebben az értelemben beszélhetünk a gondolkodás, az érzelmek, az emlékezet narratív elméleteiről, narratív személyiségfejlődési- vagy identitás elméletekről, a szociális jelentésalkotás narratív elméleteiről stb.²⁷

Ricœur szerint az elbeszélő szöveg célja nem csupán az én felszínre hozatala lesz, hiszen az elbeszélő funkció egy különös elemhez is kapcsolódik, mely „új irányt szab az én analízisnek”.²⁸ E sajátos tényező a mű fiktív jellege, mely „a cselekvésszöveg definíciója alapján a cselekedetek *miméziszeként* határozható meg”.²⁹ Ebben az esetben a cselekmény fabulája a miméziszben bontakozik ki, így

26 LÁSZLÓ János, *Előszó. Narratív pszichológia: új megközelítés a pszichológiában*, in *Narratívák 5. Narratív pszichológia*, szerk. LÁSZLÓ János és THOMKA Beáta, (Budapest: Kijárat Kiadó, 2001), 8.

27 Uo., 7.

28 Paul RICŒUR, *A narratív azonosság*, ford. SEREGI Tamás, in *Narratívák 5. Narratív pszichológia*, szerk. LÁSZLÓ János és THOMKA Beáta (Budapest: Kijárat Kiadó, 2001), 22.

29 Uo., 22.

a cselekvés elbeszélése utánozza a valóságos cselekedeteket, melyek a befogadóból valós reakciókat, érzelmeket váltanak ki.

Így Ricoeurrel együtt tehetjük fel a kérdést: „egy egészen új probléma vetődik most fel: a jelentéseknek, amelyek egy fiktív hőshöz egy kevésbé fiktív cselekedetet kapcsolnak, egy valós szubjektum – vagyis az olvasó – általi *elsajátításának* problémája. Az ennek miféle újjáalakításával jár ez az elsajátítás, amely az olvasáson keresztül történik?”³⁰ Az értelmező én az aktus során változáson megy keresztül (tulajdonképpen így kapcsolódik a befogadás a beszédaktus-elméletekhez és a performatív aktusokhoz), a fiktív hős vagy éppen a Másik cselekedetei hatással vannak rá. Ricoeur is hasonló eredményre jut, amikor két gondolatot fűz kérdésselvetéséhez: „az én nem közvetlenül, hanem közvetve érti meg magát, különböző kulturális jeleken keresztül megtett kerülőutakon. Ez az, amiért korábban azt mondtuk, a cselekmény szimbolikusan közvetített. [...] A narratív közvetítés így az önmegértés-jelleget hangsúlyozza, amennyiben jelentősége az önértelmezésben rejlik.”³¹ A megértés így szükségszerűen az a hermeneutikai tett, amelyben az önmegértés a másik megértésén keresztül megy végbe, azaz tulajdonképpen minden megértés az önmegértés irányába mutat, az értelmező énhez tesz hozzá valamit. Erre vonatkozik Ricoeur második hozzátett gondolata avagy inkább kérdése: „Hogyan válhat ebből az Énből, aki ilyen vagy olyan módon megalkotott, újjáalakított Én?”³² Válasza a narratívum megértésével hozható összefüggésbe: „önmagunk azonosításának folyamatába mindig belopózik a mással való azonosulás, reális síkon a történetíráson, irreális síkon pedig a fiktív elbeszélésen keresztül. [...] identifikáció révén szert tenni egy személyiségalakzatra azt jelenti, hogy képzeleti változatok játékának rendeljük alá magunkat, amiből az én képzeleti változatai jönnek létre.”³³

A ricoeuri paradigma értelmében tehát önmagunk újjáalakítása a befogadott elbeszélés által történik: esetünkben így az elbeszélő első lépésként saját Másikká transzformált élettörténetét igyekszik megérteni és folyamatosan újraértelmezni, majd ennek tapasztalatait építi be önmegértési fázisaiba és aktusaiba. Az elbeszélés során apró cserépdarabokból, mozaikokból összeálló Zéta-kép párhuzamosan halad az Etele-kép arcának és identitásának dekonstruálásával. A belső fejezetekben megkonstruálódó narrátor megszólalási pozíciója nem azonos a mű előszavában és végén megszólalóval, saját identitásába szükségszerűen beépül a másik megtapasztalása. Így az identitás kialakulása nem tekinthető statikusnak és lezártnak, hiszen határátlépések sorozata implikálja: a másik élettörténet tapasztalata újabb és újabb szinteket nyit meg, retorikailag is elhatárolható területre lépünk, így az értelmezés

30 Uo., 23.

31 Uo.

32 Uo.

33 Uo.

parabázissá válik. A diffuzitás miatt e parabázisok egymásra épülnek és folytonossá válnak, ezért az identitás kialakulása rögzíthetetlen, permanens parabázisként konstruálódik. E permanenciát csak sokszorozza az újabb határátlépés, maga a befogadás, melynek során az elbeszélés tapasztalata (mely immár egy narrátori identitásra is építhető) ugyancsak változást idéz elő a befogadóban, amennyiben a narrátor összetett és diffúz élettörténete válik szimbolikus Másikká.

Az önmagára egyszerre énként és Másikként tekintő Zéta láthatatlanból láthatóvá válása is a határátlépések játékának eredményeként konstituálódik, így a regény önmaga rejtvényévé s ugyanakkor megfejtésévé is válik, hiszen már a kezdetektől fogva e szétszórt szubjektum irányítja a narrációt. Felmerülhet az értelmező olvasóban, hogy ebben az esetben a láthatatlanná tétel, az elrejtés aktusa más rejtvényt s más megfejtést indukálhat, melynek megfejtése – ugyancsak – végig a szemünk előtt volt. Nem az kérdéses tehát, szétválhat-e az egyén szubjektuma, sokkal inkább az, hogyan uralja e diffúz jelenséget a nyelv, a lejegyzés, az elbeszélés, az elbeszéltség és az írás. A főhős ugyan Zéta, de ebben az esetben nevének betűkénti jelentésében, ugyanis az előttünk kibontakozó rejtvény megfejtéseként felismerhetjük, hogy csupán az elbeszélés, a történet bír teremtő erővel, „[a] múlt nem magától, hanem kulturális konstrukció és reprodukció eredményeként születik; mindig sajátos indítékok, elvárások, remények és célok vezérletével, adott jelen vonatkoztatási keretei közt formálódik meg”³⁴, ezért főhőssé s a regény kulcsmetaforájává válik maga a lejegyzés, annak kényszere s szükségszerűsége, s így az írás s a betű teremtő ereje.

Abstrakt

Diese Arbeit bietet ein Lesespiel mit dem Unsagbaren und dem Unsichtbaren im Kontext Gárdonyis Romanes *Ich war den Hunnen untertan*. Der Roman – als historischer Roman – ist ein wichtiger Vertreter der Literatur des 19. Jahrhunderts in Ungarn. In meinem Aufsatz versuche ich die neue Deutung der Vergangenheit darstellen, die an der Jahrhundertwende eine wichtige Rolle in der Romanschreibung spielt: man wollte die Vergangenheit nicht nur wachrufen oder heraufbeschwören, sondern auch verstehen und für die Gegenwart zugänglich machen – zumindest durch die Narration. In unserem Beispiel verkörpert sich die Erinnerung in einem Geschichtsroman, dessen Story in der Hunnenzeit abspielt, aber nicht (nur) das historische Geschehen, sondern narrative Möglichkeiten darstellt. Auf dieser Spur versuche ich die Ich- und Andere-Darstellung des Narrators des Romans *Ich war den Hunnen untertan* beschreiben, wo Zeta mit der Hilfe des Schreibens und des Sprechens die Merkmale der Mündlichkeit und der Schriftlichkeit in seine Identität einbauen kann.

34 ASSMANN, I.m., 88.